

Dr. MILORAD BOJANIĆ, dr. MILIVOJ REĐEP, dr. MIROSLAV ŽUGAJ: Posjedovna struktura Virovitičke županije u svjetlu popisa gospodarstava iz 1895. godine, EKONOMSKI VJESNIK, 1 (3) : 55–66 1990.

55

UDK 332.6+332.02 (»1895«)
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 01. 03. 1990.

Dr. MILORAD BOJANIĆ,
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin
Dr. MILIVOJ REĐEP,
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin
Dr. MIROSLAV ŽUGAJ,
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin

POSJEDOVNA STRUKTURA VIROVITIČKE ŽUPANIJE¹ U SVJETLU POPISA GOSPODARSTAVA IZ 1895. GODINE

Prilikom analiziranja poljoprivredne proizvodnje posjedovna je struktura jedan od važnijih pokazatelja. Promjene u veličini gospodarstava ukazuju kako na promjene u ekonomskoj snazi, tako i na tendencije u jačanju ili slabljenju određenih skupina gospodarstava. I posjedovna struktura i posjedovni odnosi ovise o stupnju razvika proizvodnih snaga.

U radu je proučavana posjedovna struktura Virovitičke županije u svjetlu popisa gospodarstava iz 1895. godine. U sastavu spomenute županije bili su slijedeći kotarevi: Đakovo, Miholjac Dolnji, Našice, Slatina, Virovitica i Osijek. Grad Osijek je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade.

Procesi koji su se događali u drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji imali su za posljedicu smanjivanje prosječne veličine posjeda, kao i pojavu sve većeg broja malih gospodarstava. U Virovitičkoj županiji ti su se procesi javljali u nešto blažem obliku nego što je to bio slučaj za čitavu Hrvatsku i Slavoniju. Istina, ta odstupanja pak nisu bila toliko bitna da bi dovela do značajnih razlika u odnosu na prosjek Hrvatske i Slavonije.

Posjedovna struktura je jedan od važnijih pokazatelja pri analiziranju poljoprivredne proizvodnje. Promjene u veličini gospodarstava indirektno indiciraju kako na promjene u ekonomskoj snazi tako i na tendencije u jačanju ili slabljenju određenih skupina gospodarstava. Procesi koji su se događali u drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji imali su za posljedicu smanjivanje prosječne veličine posjeda kao i pojavu sve većeg broja malih gospodarstava. U Virovitičkoj županiji su se ti procesi javljali u nešto blažem obliku nego što je to slučaj za čitavu Hrvatsku i Slavoniju, no ta odstupanja nisu bila toliko bitna da bi dovela do značajnih razlika u odnosu na prosjek Hrvatske i Slavonije. To znači da su se svi problemi transformacije feudalne u kapitalističku privredu javljali i u poljoprivredi Virovitičke županije, odnosno imali odraza na njezinu posjedovnu strukturu.

I.

Godina 1875. može se označiti kao prekretnica u organizaciji i poimanju statističke službe u Hrvatskoj i Slavoniji. Te godine je došlo do osnivanja Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, čiji je upravitelj bio Milovan Zoričić. Na čelu tog ureda nalazio se punih 37 godina, tj. do svoje smrti 1912. godine. U vremenu što je proveo na mjestu upravitelja Zemaljskog statističkog ureda objavljen je niz vrijed-

1) Virovitička županija je među najstarijim upravnim jedinicama Hrvatske i Slavonije. Spominje se još u 12. stoljeću, a u 15. st. jedna je od 4 županije kraljevine Slavonije. Osvajanjem Slavonije dolazi do propasti županija. Iako je Slavonija oslobođena potkraj 17. stoljeća, do obnove virovitičke županije dolazi 1745. godine, te je do 1755. godine sjedište u Virovitiči, kada prelazi u Osijek. Upravnom organizacijom od 1850. godine ova županija naziva se Osječka, da bi se nakon novih promjena 1861. godine vratio prijašnji naziv, tj. Virovitička županija. Brojne promjene teritorija koji je kroz stoljeća pripadao ovoj županiji, konačno su dovršene 1881. godine definitivnim prisjedinjenjem Vojne krajine, te je u tom opsegu virovitička županija kao jedna od osam postojala do 1918. godine, tj. do propasti Austro-Ugarske.

nih edicija² iz kojih se može dobiti uvid u demografske, gospodarske, kulturne i druge prilike u Hrvatskoj i Slavoniji do 1918. godine, tj. do njihovog istupanja iz Austro-Ugarske državno-pravne zajednice.

Jedinstveni teritorij Hrvatske i Slavonije stvoren je 1881. godine prisjedinjenjem Vojne krajine (Hrvatsko-slavonske granice) Provincijalu, a u upravnome pogledu bio je podijeljen na 8 županija koje su se dalje dijelile na upravne kotareve i upravne općine kao niže jedinice. Tako su u sastavu Virovitičke županije bili kotarevi Đakovo, Miholjac Dolnji, Našice, Osijek, Slatina i Virovitica, a grad Osijek je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade isto kao i Zagreb, Varaždin i Zemun.

Virovitička županija je 1900. godine³ zahvaćala 4.864 km², odnosno 11,27% ukupnog teritorija Hrvatske i Slavonije i po tom pokazatelju bila je veća samo od Varaždinske županije, dok je, prema popisu iz iste godine, imala 240.863 stanovnika, odnosno 10,03% ukupnog broja stanovnika Hrvatske i Slavonije, po čemu je bila petta, iza Zagrebačke, Bjelovarsko-križevačke, Srijemske i Varaždinske županije.

Prema gustoći naseljenosti Virovitička županija imala je povoljnije odnose nego što je iznosio prosjek za Hrvatsku i Slavoniju. Naime, u Hrvatskoj i Slavoniji na 1 km² ukupne površine dolazilo je 58 stanovnika, a 127 na 1 km² poljoprivredne površine, dok je u Virovitičkoj županiji na 1 km² ukupne površine dolazilo 45 stanovnika, a na 1 km² poljoprivredne površine 90 stanovnika. Po prvom pokazatelju manju gustoću pokazivala je samo Ličko-krbavska županija, a po drugom samo Srijemska. Uostalom što se tiče poljoprivrednih površina povoljnija situacija je bila u slavonskim županijama, kamo je pripadala i virovitička, nego u hrvatskim županijama.

Prema popisu iz 1900. godine u Hrvatskoj i Slavoniji je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 82% ukupnog stanovništva, dok je u Virovitičkoj županiji taj odnos

bio nešto povoljniji. U njoj je od poljoprivrede živjelo 73% ukupnog stanovništva. Na osnovi tog pokazatelja Hrvatska i Slavonija mogu se označiti kao izrazito agrarne zemlje.⁴ Iako je za ocjenu nivoa razvijenosti nekog područja potrebno raspolagati s nizom elemenata, ipak ostaje činjenica da bez opasnosti od veće pogreške možemo prihvatiti navedenu ocjenu, bez obzira što su neki dijelovi, a među njima i Virovitička županija, iskazivali nešto povoljniju situaciju.⁵

II.

U popisu gospodarstava iz 1895. godine provedena je vrlo detaljna klasifikacija pojedinih skupina posjeda tako da su bili razvrstani u 13 kategorija: 1. do 0,5 jutara⁶ bez oranica i livada, 2. do 0,5 j s oranica i livadama, 3. preko 0,5–1 j bez oranica i livada, 4. preko 0,5–1 j s oranica i livadama, 5. preko 1–5 j, 6. preko 5–10 j, 7. preko 10–20 j, 8. preko 20–50 j, 9. preko 50–100 j, 10. preko 100–200 j, 11. preko 100–500 j, 12. preko 500–1000 j i 13. preko 1000 j.

Međutim, prof. Zoričić je, radi jasnijeg prikaza situacije u veličini posjeda, grupirao gospodarstva u 5 razreda smatrajući da će tim bolje istaći njihove bitne

4) Iako je Ugarskoj na poljoprivredno stanovništvo otpadalo 59,36% ukupnog stanovništva a 17,76 na stanovništvo koje živi od rudarstva, industrije, trgovine i bankarstva, a u Austriji je taj odnos bio još povoljniji, tj. 55,87 : 34,62 u korist poljoprivrednog stanovništva, ipak su i one smatrane agrarnim zemljama. »Prema ostalim Zapadno-evropskim zemljama, od kojih imamo nešto savnijih podataka, i u kojih u prvotnoj produkciji živi np. u Francuskoj 48, u Danskoj 45, u Njemačkoj, isto tako i u Švicarskoj pače samo 42 postotka cjeloga žiteljstva, pravom se Ugarska, a još i Austrija, potonja bar u cjelosti svojoj označuju agrikulturnim zemljama«. ZORICIC, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV. Zagreb 1896, str. 85.

5) »Uspoređivanje postotka aktivne radne snage zaposlenih u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo je ovo: što je više stanovnika zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno nerazvijenija. I obrnuto: visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi. Teoretičari privrednog razvoja izveli su na tom osnovu zaključak da se, u nedostatku drugih pokazatelja, i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva mogu koristiti za determiniranje privrednog razvoja date zemlje«. STIPETIC, V.: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb 1969, str. 8.

6) Zemljišne površine prikazane su u jutrima po 1600 čhv.

2) O radu Milovana Zoričića kao i edicijama što su izdane u vrijeme dok je on bio upravitelj Zemaljskog statističkog ureda, vidi detaljnije: SERDAR, V.: Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj, Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15-20. stoljeća, Informator, Zagreb 1984, str. 277-287.

3) Krajem 19. i početkom 20. stoljeća popisi stanovništva vršeni su svakih 10 godina, tj. 1880, 1890, 1900. i 1910. godine. Kako popis gospodarstava iz 1895. godine spada između popisa 1890. i 1900. godine, za površinu i stanovništvo uzeli smo podatke iz popisa koji je slijedio iza 1895. godine, smatrajući da su tako odstupanja svedena na minimum.

značajke.⁷ Prema tom grupiranju i mi ćemo prikazati posjedovnu strukturu⁸ Virovitičke županije na osnovi popisa iz 1895. godine.

Tabela 1.

POSJEDOVNA STRUKTURA VIROVITIČKE ŽUPANIJE 1895. GODINE

Veličina posjeda	Broj gospodarstava	%	Površina ^a u jutrima	%	Prosječna veličina posjeda
do 1 j	7.081	21,68	2.997	0,40	0,42
1 – 5 j	7.132	21,84	20.030	2,64	2,81
5 – 20 j	14.704	45,02	155.176	20,46	10,55
20 – 200 j	3.608	11,05	125.386	16,52	34,75
preko 200 j	135	0,41	454.928	59,98	3369,84
Ukupno:	32.660	100,00	758.517	100,00	23,22

Izvor: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905, Publikacija LIY, Zagreb 1913. str. 328-329.

Iz tabele 1. vidljivo je da su najbrojnija bila gospodarstva veličine do 20 jutara kojih je bilo 28.917 ili 88,70% ukupnog broja gospodarstava. Međutim, tu je ubrojeno i 7.081 gospodarstvo ili 21,68% ukupnog broja gospodarstava s površinom manjom od jednog jutra, pa se može s pravom pretpostaviti da to i nisu čista poljoprivredna gospodarstva (jer očito je da ta površina nije mogla izdržavati jedno domaćinstvo) već, po svemu sudeći, okuć-

nice i vrtovi, tim više jer takva gospodarstva nalazimo i na području grada Osijeka.¹⁰

Veliki posjed¹¹ prema kriterijima koji su važili za Hrvatsku i Slavoniju, znači više od 200 jutara, bio je malobrojan. Bilo je svega 135 takvih gospodarstava, što je činilo tek 0,41% njihovog ukupnog broja. Bitno drugačiju sliku dobivamo ako uzmemo u obzir površine što su ih zauzimale pojedine kategorije posjeda. Sitni i mali posjedi (do 20 j), koji su činili 88,70% ukupnog broja gospodarstava, obuhvaćali su 23,50% ukupne površine, dok je srednji posjed (20–200 j), kojeg je bilo 11,05% ukupnog broja svih gospodarstava, zahvaćao 16,52% ukupne površine, a veliki (preko 200 j), koji je činio 0,41% ukupnog broja gospodarstava, obuhvaćao je gotovo 60 posto ukupne površine, točnije 59,98%.

Prosječna veličina gospodarstava iznosila je 23,22 j i po toj površini Virovitička je županija bila daleko ispred svih ostalih županija i prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 11,44 jutara po gospodarstvu.

Još povoljniju situaciju dobivamo ako iz razmatranja odbacimo posjede do 1 jutra za koje smo konstatirali da nisu prava poljoprivredna gospodarstva. U tom slučaju prosječna veličina gospodarstva u Virovitičkoj županiji iznosi 29,54 jutara, dok je prosječna veličina za Hrvatsku i Slavoniju bila 13,12 jutara. Ako pak uzmemo u razmatranje posjede veće od 200 jutara, tada vidimo da je takvih posjeda u Virovitičkoj županiji bilo 135 ili 22,9% ukupnog broja veleposjeda u Hrvatskoj i Slavoniji, a zauzimali su 454.928 jutara ili 37,4 posto površine, što su ih zauzimala ta gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji.

7) »Držao sam stoga, da ću razredbu bolje priuđesiti našim prilikama, ako svih 13 kategorija sastavim u slijedećih 5 skupina: u gospodarstva najmanija s površinom od 1 jutra ili manje, u sitna sa preko 1-5 jutara, u malena sa preko 5-20 jutara, u srednja gdje sami gospodari uz pomoć obiteljskih članova ne mogu da svlađaju sve gospodarske radnje, već jim treba i tuđe plaćene pomoći, ona sa preko 20-200 jutara i u velika napokon, u kojima gospodar više ne može da sudjeluje kod gospodarskih radnja već samo upravlja gospodarstvom, ona sa preko 200 jutara površine«. ŽORICIC, M.: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu. Vjestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu knjiga II, Zagreb 1900, str. 23.

8) Inače, o pitanjima klasifikacije posjeda vidi detaljnije: KAUTSKY, K.: Agrarno pitanje, Kultura, Beograd, 1953. i LENJIN, I. V.: Agrarno pitanje i kritičari Marxa, Izabrana dela u 16 tomova, Kultura, Beograd 1900, tom 6.

9) »...posjedovna struktura predstavlja prikaz raspodjele ukupnog fonda poljoprivrednog zemljišta po kategorijama posjeda, utvrđenih na osnovi njihovih veličina«. RILKE, D.: Ekonomika poljoprivrede SFRJ Jugoslavije, Osijek 1972, str. 79.

10) Pod površinom koja pripada pojedinom gospodarstvu uzima se ukupna površina, tj. ne samo ratarska ili vinogradarska površina već i šume i pašnjaci i neplodno tlo, odnosno čitava površina koju posjeduje jedno gospodarstvo bez obzira kakve je vrste i s kojeg pravnog naslova.

10) »To su pretežno malena zemljišta zanatlija i obrtnih radnika, koja jim daju bar neku uzgrednu priviedu, kućni vrtovi vlasnika kuća bez drugoga kakvoga gospodarstva, sitni posjedi onoga dijela poljodjelskog žiteljstva, koji je upućen na nadničarenje kod većih gospodarstava, osebnijih članova postojećih seljačkih zadruga ili djelovi zadruga tajno razdjeljenih«.

ZORICIC, M.: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu. str. 23.

11) Sigurno je da postoje razlike u klasifikiranju posjeda prema veličini površine koju obuhvaćaju zavisno od specifičnih uvjeta pojedine zemlje, pa je tako u Hrvatskoj i Slavoniji službena statistika smatrala posjede veće od 200 jutara površine veleposjedima, i da bi se takvim mogli smatrati tek posjedi iznad 1000 jutara površine, kakvih je u Virovitičkoj županiji bilo 72, od čega 26 s površinom 1001-2000 j, 11 s površinom od 2001-3000 j, 10 s površinom od 3001-500 j, 7 s površinom od 5001-7500 j, 4 s površinom od 7501-10000 j, 9 s površinom od 10001-15000 j, 2 s površinom od 15001-20000 j, 2 s površinom od 20000 do 30000 j, i jedno s površinom većom od 50000 j.

Prosječna veličina ove kategorije posjeda u Virovitičkoj županiji iznosila je 3.370 jutara, dok je taj prosjek za Hrvatsku i Slavoniju iznosio 2.067 jutara. Prema tom pokazatelju prosječno veće veleposjede imale su samo Modruško-riječka županija s prosječnom veličinom ove kategorije posjeda od 9.407 jutara i Požeška županija s 3.488 jutara prosječno po veleposjedu.

Iako smo u dosadašnjem tekstu spominjali da je veleposjed za prilike Hrvatske i Slavonije posjed s više od 200 jutara, ipak se kao pravi veleposjed mogu smatrati tek dobra koja su zauzimala više od 1000 jutara površine. Takvih dobara bilo je u Virovitičkoj županiji 72 i predstavljala su 34,4% ukupnog broja gospodarstava većih od 1000 jutara u Hrvatskoj i Slavoniji (209), a zahvaćala su 425.992 jutara površine, što je činilo 40,7% ukupne površine, pa je u Hrvatskoj i Slavoniji otpadala na ovu kategoriju posjeda 1.047.540 j. Najveće dobro u Virovitičkoj županiji obuhvaćalo je 51.453 jutara površine.¹²

Osim toga, mora se naglasiti da veleposjedi (preko 1000 j) u Hrvatskoj i Slavoniji i nisu isključivo poljoprivredna gospodarstva jer je od 1.047.540 jutara ukupne površine na šume¹³ otpadalo 693.295 jutara. Ta činjenica je u velikoj mjeri doprinijela da se ovi posjedi u razdoblju uspostavljanja kapitalizma (druga polovica 19. i početak 20. stoljeća) više orijentiraju na djelatnosti na osnovi šumskih proizvoda, a manje na agrarnu proizvodnju.¹⁴

Istu karakteristiku pokazivao je i najveći veleposjed u Virovitičkoj županiji jer je od 53.931 jutra ukupne površine 40.272 jutara ili 74,67% otpadalo na šume.

Gospodarsko stanje pojedine kategorije posjeda vidi se i iz broja stoke koja je pripadala u pojedinu kategoriju posjeda, odnosno iz broja grla stoke po jednom go-

spodarstvu. Kako je 1895. godine obavljen popis i gospodarstava i stoke, ti se podaci mogu jednostavno izračunati.

Iz ovih podataka vidljivo je da sitni i mali posjed (tj. gospodarstvo do 5 jutara) raspolaže s 12,56% ukupnog broja goveda, 12,84% ukupnog broja konja, 12,80% ukupnog broja svinja i 1,77% ukupnog broja goveda, 10,14% ukupnog broja konja, 15,68 posto ukupnog broja svinja i 60,39% ukupnog broja ovaca.¹⁵ Međutim, daleko je značajniji pokazatelj ekonomske snage pojedinog gospodarstva broj stoke kojim raspolaže. Po tom pokazatelju mali su posjedi u još nepovoljnijoj situaciji. Tako je na gospodarstvo do 5 jutara dolazilo 0,65 goveda (uzimajući samo gospodarstva od 1–5 jutara taj broj je nešto povoljniji — 0,89 goveda po gospodarstvu), 0,45 konja (0,66), 1,12 svinja (1,42) te 0,09 ovaca (1,21) po gospodarstvu. Kod posjeda iznad 200 jutara taj broj je bio neusporedivo veći, pa je na jedno gospodarstvo iz ove kategorije posjeda dolazilo 135,01 govedo, 37,40 konja, 151,05 svinja i 312,97 ovaca, što jasno ukazuje na bitno različiti ekonomski položaj gospodarstva, zavisno o veličini posjeda koji su zauzimali.

Isto tako za ilustraciju stanja pojedine kategorije posjeda možemo spomenuti upotrebu gospodarskih strojeva u poljoprivrednoj proizvodnji. Prema već spomenutom popisu iz 1895. godine na području Virovitičke županije bilo je stanje, kako je to predočeno u tablici 3.

Iako su iz obimnog popisa navedeni samo neki strojevi i oruđa, zaključak je jasan. Vidimo da su srednja i velika gospodarstva jedina bila opremljena strojevima na paru i motorima te posjedovala najveći dio gospodarskih oruđa i alata. To nam ukazuje na značajno različite proizvodne mogućnosti pojedine kategorije posjeda.

Na važno pitanje, a to je broj osoba koji živi u pojedinoj kategoriji posjeda, popis iz 1895. godine nije dao odgovora te o tom stanju možemo samo dati procjenu. Na temelju podataka iz početka 20. stoljeća može se procijeniti¹⁶ da je već 1895.

12) Radi se o posjedu kneza A. Schaumburg-Lippe-a. No i taj veleposjed se postepeno smanjivao jer D. Lamb 1 u radu »Gospodarstveno putovanje Podravinom i Vojničkom krajinom u Viroviticu i natrag« iz 1864. godine govori o posjetu učenika Križevačkog učilišta (čiji je Lamb 1 bio prvi ravnatelj) tom posjedu spominje da njegova površina iznosi preko 75.000 jutara. Očito su se problemi transformacije feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose manifestirali i na ovom posjedu.

13) U veleposjedima slavonskih županija šume su, prema popisu iz 1895. godine, zauzimale 70% ukupnih površina.

14) »Budući da se u nas od sredine 19. stoljeća drvna industrija u rukama stranog kapitala naglo razvila, veleposjednicima je bilo omogućeno da postižu visoke profite od prodaje šuma, koji često veoma nadilaze prihode ukupne agrarne djelatnosti.« Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb 1980, str. 730.

15) U već spomenutom radu D. Lamb 1 govori o ovčarstvu na posjedu Schaumburg-Lippe pa navodi da su ovce s tog posjeda pripadale vrsti Rambouillet, a dovedene su iz Remplina u Velegradskoj, taj posjed je također pripadao knezu Schaumburg-Lippe-u čiji otac je 1814. godine kupio u Parizu od Tessiera, ravnatelja ovčara Napoleona I., krdo ovaca koje su sistematskim radom oplemenjivane i postizale visoke cijene, osobito na tržištima Sjeverne Njemačke.

16) GALIĆ, Ivan: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1921, preštampano iz »Mjesečnika« — god. 1921, str. 17.

Tabela 2.

BROJ GRLA STOKE PREMA VELIČINI POSJEDA U VIROVITIČKOJ ŽUPANIJU

Veličina posjeda	GOVEDA			KONJI			SVINJE			OVCE		
	Broj grla	% ukupnog broja	Broj grla na 1 gospo-darstvo	Broj grla	% ukupnog broja	Broj grla na 1 gospo-darstvo	Broj grla	% ukupnog broja	Broj grla na 1 gospo-darstvo	Broj grla	% ukupnog broja	Broj grla na 1 gospo-darstvo
do 1 j	3.020	4,05	0,43	1.670	3,35	0,24	5.746	4,42	0,81	374	0,53	0,05
1–5 j	6.356	8,51	0,89	4.725	9,49	0,66	10.142	7,78	1,42	849	1,21	0,12
5–20 j	26.868	35,99	1,83	26.302	52,84	1,79	51.409	39,50	3,50	9.026	12,90	0,61
20–200 j	20.181	27,03	5,59	12.034	24,18	3,34	42.458	32,62	11,77	17.461	24,97	4,89
preko 200 j	18.226	24,42	135,01	5.049	10,14	37,40	20.392	15,68	151,05	42.251	60,39	312,97
	74.651	100,00	2,29	49.780	100,00	1,52	130.147	100,00	3,98	69.961	100,00	2,14

Izvor: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., 1905, Publikacija LIX., Zagreb 1913., str. 333.

Tabela 3.

POLJOPRIVREDNA MEHANIZACIJA PREMA VELIČINI GAZDINSTVA

Veličina posjeda	Na parni pogon						Na ljudsku i konjsku snagu						
	Lokomobila	Plugova	Mlatila	Motora	Mlatila	Kosila	Sijačica	Plugova					Kultivatora
								S jednostavnim gredeljem		Dvolemeš- nih	Trolemeš- nih	Drvenih	
								Drve- nih	Željez- nih				
Do 1 j	—	—	—	—	9	5	2	317	80	4	—	16	35
1—5 j	—	—	11	—	14	8	1	1407	363	16	1	63	103
5—20 j	1	—	1	—	82	35	9	7953	1825	78	8	449	765
20—200 j	27	—	82	—	134	15	92	3251	594	72	7	134	596
preko 200 j	141	1	103	2	40	29	362	1052	1653	323	199	23	655
UKUPNO:	169	1	197	2	279	92	466	13980	4515	493	215	685	2154

Izvor: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., 1905, Publikacija LXI, Zagreb 1913, str. 334–335.

godine najveći dio seljaštva živio na posjedima sitnim i malenim, veličine do 5 jutara, tj. na onim koja su imala najmanje zemlje. Iako ovdje ne raspolazemo u drugim podacima, koji su nužni da bismo u potpunosti mogli ocijeniti položaj¹⁷ pojedine skupine gospodarstava, ipak možemo, bez opasnosti od veće pogreške, zaključiti da je najveći dio seljaštva Virovitičke županije živio na sitnim i malenim posje-

dima¹⁸ gdje nije mogao postići prosperitet, a to jasno govori o nepovoljnoj posjedovnoj strukturi Virovitičke županije.

Postavlja se pitanje koji su uzroci takvoj nepovoljnoj posjedovnoj strukturi Virovitičke županije, odnosno Hrvatske i Sla-

17) »Jer o razmerama gazdinstva količina zemlje svedoči samo indirektno, i ovo 'svedočanstvo' je utoliko manje verodostojno ukoliko intenzifikacija poljoprivrede napreduje šire i brže«. LENJIN, I. V.: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd 1960, str. 139.

18) »Takva mala seljačka zemljišna vlasništva imaju i tu oznaku, da su pretjerano razdrobljena. Što je manja površina, to je na njoj veći broj čestica, veći broj plotova, zidova, međaša, veća udaljenost jedne čestice istog vlasništva od druge. U toj mjeri povećavaju se i poteškoće racionalne obrade, podizanja proizvodnje u pogledu količine i kakvoće. U tim uvjetima seljačko vlasništvo zemlje ne može se pretvoriti u poduzeće racionalne proizvodnje u poljoprivredi, i tako samo individualizirano i izolirano, ne može da uhvati korak s ekonomskim napretkom«. MIRKOVIĆ, M.: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb 1979, str. 41.

vonije kao cjeline. Smatramo da se mogu navesti tri osnovna razloga koja su vodila k smanjivanju posjeda, odnosno stvaranju sve većeg broja sitnih i malih gospodarstava.

Kao prvi razlog možemo spomenuti, za seljaštvo, nepovoljan način razrješavanja feudalnih odnosa. Godine 1848. seljaci su oslobođeni, ali postaju vlasnici samo urbarske, tj. selišne zemlje,¹⁹ dok su na značajnim kompleksima zemljišta odnosi vlastelina i podložnika ostali nepromijenjeni.²⁰ Patentom iz 1853. godine²¹ utvrđena je visina odštete za jedno selište, a kako je država preuzela obavezu isplate naknade za izgubljena podavanja, trebalo je uvesti dodatna opterećenja²² i to prvenstveno za seosko stanovništvo. Za urbarijalnu odštetu uveden je dodatni porez od 15 krajčera za svaku forintu, a kako su istovremeno uvedeni još neki novi porezi, kao npr. zemljarina, porez na dohodak, lični porez, razne takse, te posredni porez na šecer i drugu robu, monopol duhana i sl., nemogućnost seljaštva da snosi takve obaveze dovela je do brzog rasta poreskih zaostataka koji su 1860. godine iznosili 240.000 forinti, 1865. godine 3,300.000 forinti, a 1867. godine 5,360.000 forinti, što je u velikoj mjeri ubrzalo proces osiromašavanja sela.²³

19) Za ostale kategorije zemljišta zauzet je stav da su obaveze proizašle iz korištenja tih zemljišta stvar privatno-pravnih odnosa i da nemaju veze s urbarskim odnosima te se mogu razrješavati kao urbarske zemlje. O tome detaljnije: JELACIĆ, A.: Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848–49, i ukidanje kmetске zavisnosti seljaka, Zagreb 1925, str. 71. i dalje.

20) »Stari propisi zadržani su uglavnom i nadalje za sve ostale kategorije zemljišta, a tih je na kasnofeudalnim vlastelinstvima bilo veoma mnogo — i to vrlo različitih s obzirom na stupanj udjela vlastelina ili podložnika u njihovoj eksploataciji (izvanselišne ili tzv. 'činžene' zemlje, tj. parcele koje je seljak uzimao u zakup, vinogradi ili 'gorne zemlje', zatim pašnjaci, zajednički iskorištavane šumske površine i sl.)«. KARAMAN, I.: Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, u knjizi Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb 1931, str. 308.

21) Cesarski patent od 2. ožujka 1853. o izvršbi razrješavanja zemljišnoga o i uređenju kako urbarskih tako i srodnih im posjednih razmjera u krajevima Hrvatskoj i Slavoniji.

22) »§ 2. Novčane svote, potrebite za osiguranje odštete, koja se po § 1. ovoga Patenta (odnosi se na Carski patent od 16. siječnja 1854. — opaska autora) daje iz fonda razršetnoga, imaju se nabavljati doplati k izravnim porezom i (ako potrebno bude) doplati k onim daćam neizravnim koje su po uređenju svom prikladne za doplatak takovi«. VEŽIĆ, M.: Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb 1882, str. 444–445.

23) »Ogromni poreski zaostaci i povećane poreske obaveze ubrzavali su proletarizaciju seljaka i zaoštravali klasnu borbu sela«. KRESTIĆ, V.: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXXVIII, Odelenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969, str. 18.

Samo zemljišno rasterećenje provodeno je preko već spomenute Zemljorastereteljne zaklade, a zemljorastereteljni dug predstavljao je značajnu stavku i veliko opterećenje za seljaštvo. Na području Virovitičke županije godišnji iznos toga duga bio je oko 100.000 forinti.²⁴ To je za ovo područje bila značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelijevala u druge dijelove Monarhije, a u manjem dijelu ulazila u poljoprivredu odnosno gospodarstvo Hrvatske i Slavonije, a ponajmanje se aktivirala u samoj Virovitičkoj županiji.

Iako je proces zemljorasterćenja trebao značiti korak naprijed, jer je seljaštvo postalo vlasnikom zemlje, ipak je cijena koju je za to moralo platiti bila visoka i u agrarnim nerazvijenim područjima (a u takva možemo ubrojiti i Virovitičku županiju), taj se proces daleko teže odvijao nego u razvijenim dijelovima Monarhije, pretežno austrijskim zemljama.²⁵

Sitna, malena gospodarstva koja su dominirala u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, pa i Virovitičkoj županiji, našla su se u nepovoljnoj situaciji kad je ukidanjem feudalizma srušena naturalna, samodovoljna proizvodnja i gospodarstva su nužno okrenuta prema robno-novčanim odnosima, prema tržištu. Istovremeno je došlo do znatnog porasta obaveza, što su ih morala snositi, u čemu je značajnu težinu imala zemljišno-otkupna obaveza. Da bi se uklopilo u novonastale odnose, odnosno izvršavalo svoje obaveze, seljaštvo je ulazilo u dugove, često puta uz vrlo nepovoljne uvjete.²⁶ Sve je to uzrokovalo stalan porast zaduženosti seljačkog posjeda te ulazak zemlje u promet. Posjed ili dijelovi posjeda sve su više predmet kupoprodajnih odnosa.²⁷ Prema tome, procesi prijelaznog razdoblja iz feudalizma u kapitalizam manifestirali su se u visokim novčanim obavezama koje je seljaštvo mora-

24) Podaci prema: Izvješće upravnog odbora Županije virovitičke za godine 1893, 1894, i 1895.

25) Österreich-Ungarn als Agrarstaat, Sozial-und Wirtschaftshistorische Studien, Band 10. R. Oldenburg Verlag, München, 1978 str. 263.

26) »Oslobođeni feudalnih tereta, a da bi održali svoja gazdinstva u uslovima robno-novčanih odnosa, koji su sve više prodirali na sela Hrvatske i Slavonije, seljaci su se, pored ostalog, sve više zaduživali. Time su dolazili u zavisnost raznih lihvara, koji su davali novac seljacima na zajam pod visokim kamatima«. ČUKANOVIĆ, S.: Selo i seljaci u agrarnoj politici Jugoslavije, Beograd 1977, str. 29.

27) »Zemlja se je počela sve više prodavati i mijenjati vlasnika. Zemlja je uvučena u promet, a time je podložena zakonima kapitalizma... Jedni su prodavali zemlju dobrovoljno, u slobodnoj pogodbi, drugima je zemlja išla pod ovrhu«. BICANIĆ, R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895. (pretpisak iz Ekonomista br. 3–5), Zagreb 1937, str. 21.

lo dati za urbarsku zemlju, gubitkom najvećeg dijela izvanselišnih zemalja, s rastom zaduženosti posjeda, prodajom dijevoja ili čitavih posjeda što je vodilo prema sve nepovoljnijoj posjedovnoj strukturi odnosno sve nepovoljnijem položaju seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji, a jasno i u Virovitičkoj županiji. Jer, bez obzira na manje razlike u manifestiranju procesa prijelaznog perioda između pojedinih dijevoja Hrvatske i Slavonije, tj. županija, i pak se može ocijeniti da su spomenuti procesi zahvatili čitavu Hrvatsku i Slavoniju i uglavnom se očitovali u prije navedenim karakteristikama.

Drugi značajni činilac koji se održavao neposredno u posjedovnoj strukturi jest proces raspadanja kućnih zadruga. Popisom iz 1895. godine na području Virovitičke županije evidentirano je 2.157 kućnih zadruga s ukupnom površinom od 49.733 jutara. Po tom broju kućnih zadruga Virovitička županija je bila područje gdje se ti oblici gospodarstva javljaju u malom broju, manje su pokazivale samo Varaždinska i Bjelovarsko-križevačka županija²⁸, odnosno 3,19% ukupnog broja zadruga Hrvatske i Slavonije otpadalo je na Virovitičku županiju, dok su površinom zahvaćale nešto više, tj. 4,93% ukupne površine koja je pripadala zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji.

Manji značaj zadruga u broju i površini u Virovitičkoj županiji posljedica je bržeg razvoja kapitalizma u Slavonskim županijama — znači i Virovitičkoj — nego što je to bio slučaj u hrvatskim županijama.

U Virovitičkoj županiji vrlo se rano, tj. neposredno nakon ukidanja kmetstva 1848. godine, javljaju procesi dijeljenja zadrugnih gospodarstava te je do zadnjih desetljeća 19. stoljeća već podijeljen, odnosno razvrnut, najveći broj zadruga. U drugoj polovici 19. stoljeća državne vlasti često su intervenirale u ovoj oblasti donoseći

zakonske propise potpuno suprotnih tendencija, od podržavanja procesa razbijanja zadruga do njihovog zaustavljanja.²⁹ Tako su zakonske odredbe iz 1889. godine³⁰ (uz novelu 1902) postavljene u cilju pokušaja zaustavljanja diobe zadruga, u čemu se uglavnom nije uspjelo jer moramo naglasiti da su podjele zadruga bile odraz objektivnih gospodarskih procesa, a da su zakonske odredbe bile samo pravno uređenje novostvorenih odnosa³¹, dakle posljedica, a ne uzrok. No, bez obzira na zakonske odredbe donošane u drugoj polovici 19. stoljeća, proces diobe zadruga odvijao se tajno³². Kako se od 1880. godine prate statistički podaci o stanovništvu u zadrugama, može se na osnovi tih podataka kao i iz popisa 1890. godine sagledati stanje i tendencija na ovom tipu gospodarstva.

U Virovitičkoj županiji je 1880. godine 24,80% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika živjelo u postojećim zadrugama i po tom postotku je ova županija bila iza Varaždinske i Bjelovarsko-križevačke, a ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 30,21% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama³³ bilo je 14,10% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, što je bilo znatno ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 32,21%.

29) »Zakonski propisi o položaju i djelovanju zadruga donosili su se u više navrata s posve suprotnim tendencijama. Sedamdesetih godina 19. stoljeća pod utjecajem građanskih, liberalnih shvaćanja, stvara Mažuranićeva vlada zakonskim putem široke mogućnosti za ubrzanu diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće, a napose drukčija orijentacija režima bana Khuena Hedervarya u pogledu društvene i privredne politike, dovela je do promjene 1889. Novim zakonskim odredbama nastoji se održati i regulirati zadrugni sustav kako bi se spriječilo ili barem usporilo raslojavanje na selu i time onemogućilo zaoštavanje socijalnih odnosa, a veleposjednicima osigurala radna snaga za njihove poljoprivredne majure«. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb 1980, str. 747.

30) Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji.

31) »Po mome mišljenju staru obiteljsku zadrugu našu nije razorio nikakav građanski zakon, kako se to pretpostavlja, i nju ne može da povratu u život nikakav zakon, nego je nju razorio novčano gospodarstvo i svi oni faktori koji su ubrzali prodiranje novčanog gospodarstva na selo«. MIRKOVIĆ, M.: Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I. Seljaštvo u kapitalizmu, Informator, Zagreb 1979, str. 11.

32) Tajna podjela je takva u kojoj se imovina de facto podijeli na članove zadruga (loze) ali de jure i dalje opstoji kao zadrugno gospodarstvo i grunotvno vlasništvo se vodi na zadrugu.

33) Iako je postojala velika vjerojatnost netočnosti popisa ove kategorije posjeda i stanovništva koje je živjelo na tim posjedima, već iz samog smisla tajne podjele, ipak smatramo da se i ti podaci mogu uzeti u razmatranje.

28) Mali broj zadruga u Bjelovarsko-križevačkoj županiji bio je posljedica činjenice da je Varaždinski generalat bio prisjedinen Provincijalu, odnosno Bjelovarsko-križevačkoj županiji već 1871. godine te da je na osnovi Zakona iz 1876. godine došlo do brisanja većeg broja zadruga i upisa nekretnina na samoubarske. Za Varaždinsku županiju može se navesti činjenica da su neposredno po ukinuću kmetstva 1848. godine započeli procesi diobe zadruga te da je do zadnjih desetljeća 19. stoljeća već podijeljen, odnosno razvrnut najveći broj zadruga. »U gusto napućenoj županiji varaždinskoj i susjednih joj krajevit županije zagrebačke narod se je u velike uzeo djeliti već u petdesetih godinah. Postojećih zadruga gotovo je posve nestalo, a jer oblasti nisu dospjevale svladati sve zatražene diobe i jer se je narod bojao razmjerno dosta velikih diobnih troškova, stvorila se je sva sila tajno razdjeljenih zadruga«. ŽORIČIĆ, M.: Ziteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, CXXV, Zagreb 1896, str. 131.

Popis iz 1890. godine pokazao je da se postotak aktivnih poljoprivrednika, koji je živio u postojećim zadrugama, na području Virovitičke županije smanjio. On je iznosio 17,30%, dok je taj prosjek za Hrvatsku i Slavoniju bio 23,52% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama nalazilo se tek 9,46% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, pri čemu je Virovitička županija bila daleko ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju (29,34%). Rast nezadrugara od 61,10% 1880. na 73,24% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika u 1890. godini ukazuje na ubrzani proces nestajanja zadrugnih gospodarstava i to brže u relativno razvijenijim županijama među koje je pripadala i Virovitička³⁴.

I prema postotku ukupnog poljoprivrednog stanovništva u popisu iz 1890. godine Virovitička županija je pokazivala malo stanovnika u postojećim zadrugama, 12,25% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva (prosječno za Hrvatsku i Slavoniju taj postotak je iznosio 19,68%), isto tako ispod prosjeka broj stanovnika u tajno podijeljenim zadrugama — 8,22% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva (prosječno za Hrvatsku i Slavoniju je iznosio 27,49%), a imala je znatno iznad prosjeka broj nezadrugnog stanovništva — 79,53%, dok je prosjek za Hrvatsku i Slavoniju iznosio 52,83% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva.

Spomenutim zakonom iz 1889. dozvoljena je legalizacija tajno provedene diobe bez obzira na veličinu zemljišta. Naime, tada su se mogli pravno srediti i posjedi ispod zakonski propisanog minimuma³⁵ koji su podijeljeni do dana stupanja na snagu ovoga zakona, a nakon tog roka to više nije bilo moguće. (Od 1902. godine i to je omogućeno u izuzetnim situacijama. Uglavnom se to odnosilo na mogućnost naplate raznih potraživanja, poreza i drugih davanja). Tajne podjele (njihova legalizacija priznanje stvarnog stanja jer nema smisla formalno održavati gospodarstva koja više i ne postoje) su dovele do totalne parcelacije posjeda i stvaranja brojnih minijaturnih parcela.

34) »... da je u bivšem krajiškom području (koje je ušlo u sastav Ličko-krbavske, Modruško-riječke i Zagrebačke županije — opaska autora) gdje proces razdvajanja zadruge uobće kasnije započeo, gdje su zadrugni zakoni zredi dozvoljavali pače i određivali stvaranje novih zadruga i gdje u obće ne bijaše znatnijeg doseljivanja, postotni dio žitelja nezadrugara svigdje znatno niži, nego li u bivšem građanskom dielu zemlje...«. ZORIČIĆ, M.: Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb 1896, str. 129–131.

35) Minimum zadrugnog posjeda za Virovitičku županiju iznosio je 8 jutara, prema § 35. Zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji.

Na osnovi izvještaja predstavnika vlade, tzv. zadrugnih povjerenika u vremenu od 1890-1905. godine na području Virovitičke županije pravno je sređena i tajna podjela 861 zadruge. Iz tih zadruga stvoreno je 1165 novih zadruga³⁶ (takvu mogućnost je zakon dozvoljavao) i 1110 inokosnih samovlasništva, odnosno od 861 gospodarstva stvoreno je 2275. Prosječna veličina tajno podijeljene zadruge bila je 12,0 jutara, a novostvorenih gospodarstava 4,54 jutara, dakle oko od 2,5 puta manja. Uz 10670 postojećih gruntovnih čestica stvoreno je 11121 nova čestica, čime je postojeća površina od 10329 jutara podijeljena na 21.791 gruntovnu česticu, a prosječna veličina gruntovne čestice smanjila se s 0,97 na 0,47 jutara³⁷, s tim da je na svako gospodarstvo otpadalo prosječno 9,58 gruntovnih čestica. Iako su ovdje izneseni podaci koji se odnose i na razdoblje poslije popisa iz 1895. godine, ipak se iz njih jasno može vidjeti proces smanjivanja ne samo veličine posjeda već i stvaranja sve manjih parcela. Taj proces je osobito izražen u razdoblju do 1895. godine. Uostalom, najveći broj postojećih kućnih zadruga utvrđen popisom iz 1895. nalazio se u kategoriji posjeda do 20 jutara površine.

U tabeli 4. prikazan je broj i površina postojećih zadruga prema popisu iz 1895. godine.

Tabela 4.
POSTOJEĆE ZADRUGE 1895. GODINE

Veličina posjeda ³⁸	Broj zadruga	%	Površina zemljišta	%
do 5 j	89	4,13	307	0,62
5–10 j	339	15,72	2.656	5,34
10–20 j	781	36,21	11.496	23,12
20–50 j	778	36,07	23.752	47,76
50–100 j	170	7,87	11.522	23,16
UKUPNO:	2157	100,00	49.733	100,00

Izvor: Statistički goišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, str. 342–344.

36) Sve tajno podijeljene zadruge nisu prelazile na samovlasništvo, već je dolazilo do stvaranja novih zadruga, doduše manjih po površini i broju članova, što se može shvatiti kao faza prijelaza na inokosno gospodarenje.

37) »Na ovako malim delovima zemljišta, često u okviru jednog gazdinstva, udaljenim po nekoliko kilometara nije moguća primena savremenih tehnoloških postupaka koji po pravilu zahtevaju primenu mašina, niti je moguć rad visoke produktivnosti«. MARKOVIĆ, P.: Strukture promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900–1960, Zadruga knjiga, Beograd 1963, str. 41.

I u ovoj kategoriji gospodarstva dominirao je posjed veličine do 20 jutara. Od 2.157 zadruga, 1.209 ili 56,06% ukupnog broja gospodarstava bilo je u ovoj kategoriji posjeda. No taj broj zadruga zahvaćao je 29,08% ukupne površine zadružnih gospodarstava. To nam govori da su se zadružna gospodarstva svojom veličinom sve više približavala inokosnim gospodarstvima, a kako se na tim posjedima nalazio veći broj članova, to je njihov gospodarski položaj postojao sve lošiji, što je u velikoj mjeri dovodilo do njihove diobe.³⁹

Pravih zadružnih gospodarstava bilo je malo — tek 170, od čega onih većih od 100 jutara površine bilo je tek 13. Očito da su prava zadružna gospodarstva bila u procesu smanjivanja, odnosno nestajanja. Smanjivanje površine po jednoj zadrugi djelom je rezultat i mogućnost stvaranja novih zadruga na osnovi podjele, a i legalizacija tajno podijeljenih zadruga ispod zakonski propisanog zemljišnog minimuma. Kućna zadruga sve se više smanjivala i po broju članova i po zemljišnoj površini koju je obrađivala.⁴⁰

Treći činilac čije se djelovanje osjetilo upravo u razdoblju prije popisa 1895. godine je pojava agrarne krize u razdoblju od 1873-1895. godine.⁴¹

38) Ovdje je nešto drugačija klasifikacija posjeda zbog specifičnosti zadružnih gospodarstava.

39) »Kućne zadruge očigledno više nisu ono što su bile nekada. One ne mogu više da drže na okupu krvnim srodstvom vezane zadružne porodice. One ne odgovaraju potrebama kapitalističkog društva i logično je da se raspadaju«. RADENIĆ, A.: Položaj i borba seljaštva u Sremlu od kraja XIX. veka do 1914, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV, Odele-
nie društvenih nauka, knjiga 27, Beograd 1958, str. 43.

40) »Zapravo po prostranstvu samo bi se neznatan broj zadruga mogao uvrstiti u istinska kolektivna gazdinstva kakova su bila u ranijim periodima... Većina ostalih gazdinstava ne bi mogla, ili jedva bi mogla zadovoljiti potrebe inokosnih domaćinstava, a kamoli zadružnih od brojnih porodica istoga roda. Kućne zadruge su sigurno još igrale značajnu ulogu u životu velikog dela naroda, ali jedino zbog njihova broja a ne i ekonomske snage«. RADENIĆ, A.: Isto, str. 40.

41) »Velika kriza evropske poljoprivrede s kraja XIX. v. (1873–1895) došla je kao posledica velike dodatne proizvodnje na novoosvojenom tržištu (u Severnoj Americi, Rusiji, Indiji) ostvarene delimično novom tehnologijom, s nižim troškovima proizvodnje, kao i zbog razvoja jeftinog prekomorskog saobraćaja... Na englesko i evropsko tržište pristiže u velikim količinama jeftino žito proizvedeno na dotadašnjim ledinama Severne Amerike, Indije, Rusije i Balkana. Cene žitu padaju u toku nekoliko godina i za 50%. Cene mesu se snižavaju sa izvjesnim zakašnjenjem (pošto brodovi hladnjače tek od 1882. dovoze meso iz Argentine i Novog Zelanda). Hiljade gazdinstava sitnih i krupnih, širom zapadne Evrope bankrotiraju; zemljišta se zapuštaju, propada stari sistem zemljoradnje. Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd 1975, str. 10–11.

Ova kriza imala je za posledicu ogroman rast realnog opterećenja seljaštva. U razdoblju od 1872-1874. prosječno je godišnje na ime poreza ubrano u Hrvatskoj i Slavoniji 10,131.000 forinti⁴², u razdoblju od 1893-1895. godine 22,901.000 forinti. Međutim, uz taj nominalni rast poreskih iznosa za više od 100% pad cijena agrarnih proizvoda uzrokovao je da se radi izvršenja poreskih obaveza trebalo prodavati sve više tih proizvoda, pa je tako za namiru poreskih iznosa u istim razdobljima, tj. od 1872-1874. trebalo dati 725.000 metričkih centi pšenice. To je značilo povećanje poreskih tereta ne za 1 puta, koliko iznosi nominalni porast, već realno za 5 puta. Ako izrazimo u količini pšenice koju je trebala dati jedna seljačka obitelj na ime obaveza, tada imamo za razdoblje od 1872-1874. godine 234 kg pšenice, od 1883-1885. 750 kg pšenice, a u razdoblju od 1893-1895. 1026 kg pšenice. Vidimo da je do konca 19. stoljeća stalno rasla količina pšenice koju je seljačko domaćinstvo trebalo prodati da bi izvršilo svoje obaveze. Pritisnuto s jedne strane rastom obaveza, a s druge strane padom cijena vlastitih proizvoda, mnoga gospodarstva odlazila su »na bu-banj« cijela ili po dijelovima.

Istovremeno djelovanje sva tri faktora odražavalo se i na posjedovnoj strukturi Hrvatske i Slavonije pa jasno i u Virovitičkoj županiji. Bez obzira što su se u nekim dijelovima, a među njima i u Virovitičkoj županiji, pojedini procesi manifestirali povoljnije nego u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, ipak oni su takvog značaja da bi doveli do bitnog odstupanja od osnovnih pravaca, a to znači da sve ono što se dešavalo koncem 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji u manje ili više sličnom obliku, javljalo se i u Virovitičkoj županiji.

III.

Posjedovna struktura jedan je od važnijih pokazatelja pri analiziranju poljoprivredne proizvodnje. Promjene u veličini gospodarstava indirektno indiciraju kako na promjene u ekonomskoj snazi, tako i na tendencije u jačanju ili slabljenju

42) Podaci prema: Grupa autora: Povijest hrvatskog naroda 1860–1914, Zagreb 1968, str. 128–129. BICANIĆ, R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895 (pretpisak iz Ekonomista br. 3–5) Zagreb 1937 str. 21.

određenih skupina gospodarstava. I posjedovna struktura i posjedovni odnosi ovise o stupnju razvitka proizvodnih snaga.⁴³

Prema popisu iz 1895. godine u Virovitičkoj županiji dominirali su posjedi do 20 jutara. Takvih posjeda bilo je 30.126 ili 88,54% ukupnog broja svih gospodarstava. No od tog broja je 14.213 gospodarstava bilo u kategoriji do 5 jutara a raspolagala sa svega 3,04% ukupnih površina, što znači da je znatan dio gospodarstava imao vrlo malo zemlje, odnosno spadao je među mala i sitna gospodarstva. Velikih posjeda bilo je malo, tek 135, a imalo je nešto manje od 60% ukupnih površina, što znači da se najveći dio površina zadržao u rukama bivših feuda koji su isto tako teškom mukom prelazili period transformacije u kapitalistička poduzeća. Bez obzira što su se u Virovitičkoj županiji neki procesi iskazali u boljem svjetlu nego što je to slučaj za Hrvatsku i Slavoniju kao cje-

linu, ipak se konačni rezultat iskazan u popisu iz 1895. godine može ocijeniti kao nepovoljan, odnosno posjedovna struktura kao odraz tih procesa pokazala se u nepovoljnom svjetlu.

Ovakva posjedovna struktura bila je nepovoljna. Ona je bila rezultat procesa koji su se odigrali u drugoj polovici 19. stoljeća, u vremenu uspostavljanja i formiranja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Ti procesi u ovom području uzrokovali su stalni pritisak na zemlju te doveli do stvaranja sve većeg broja sitnih gospodarstava, pa i proletarizacije. Mala mogućnost zapošljavanja u nerazvijenim izvanpoljoprivrednim djelatnostima uzrokovala je silom prilika pojavu većeg broja stanovništva u poljoprivrednoj proizvodnji (»agrarna prenaseljenost«),⁴⁴ a dijelom i nužnost odlaska u druga područja Monarhije, pa i dalje.

43) »Posjedovna struktura, koja se karakteriše snažnim slojem srednjeg seljaštva, znak je nerazvijene poljoprivrede, u kojoj kapitalizam nije razorio porodično gazdinstvo. I obrnuto, gde je došlo do polarizacije i propadanja porodičnih gazdinstava, posjedovnu strukturu karakteriše na jednom polu velika masa proletera, patuljastih i sitnih gazdinstava i na drugom krupna kapitalistička gazdinstva«. Poljoprivredna enciklopedija, Sv. 2, JLZ, Zagreb MCMLXX, str. 661.

44) »Nastanak agrarne prenaseljenosti vezan je za brzi porast stanovništva u toku XIX. i početkom XX. veka, i s nemogućnošću da priraštaj stanovništva bude apsorbovan u druge privredne grane. Zakasnela ili uopšte izostala u to doba industrijalizacija kombinovana s oskudicom u kapitalu i oskudicom zemljišta, onemogućavala je da proizvodne snage rastu istom brzinom kao i stanovništvo«. MACURA, M.: Stanovništvo kao činiac privrednog razvoja Jugoslavije, Nolit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd 1958, str. 148.

LITERATURA:

1. Bičanić, R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895, Zagreb 1937.
2. Čukanović, S.: Selo i seljaci u agrarnoj politici Jugoslavije, Beograd 1977.
3. ... Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd 1975.
4. ... Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb 1980.
5. Engels, F.: Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj, u knjizi Seljački pokreti i agrarno pitanje, Svjetlost, Sarajevo 1975.
6. Galić, I.: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1921, preštampano iz Mjesečnika — god. 1921.
7. ... Izvješće upravnog odbora županije Virovitičke za godine 1893, 1894. i 1895.
8. Jelačić, A.: Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848-9. i ukidanje kmetске zavisnosti seljaka, Zagreb 1925.
9. Karaman, I.: Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, u knjizi Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb 1981.
10. Kautsky, K.: Agrarno pitanje, Kultura, Beograd 1953.
11. ... Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I, 1905, Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu, LIX, Zagreb 1913.
12. Krestić, V.: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969.
13. Lambl, D.: Gospodarstveno putovanje Podravinom i Vojničkom Krajinom u Viroviticu i natrag, Zagreb 1862.
14. Lenjin, I. V.: Agrarno pitanje i »kritičari Marxa«, Izabrana dela u 16 tomova, tom 6, Kultura, Beograd 1960.
15. Lenjin, I. V.: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Izabrana dela u 16 tomova, tom 9, Kultura, Beograd 1960.
16. Macura, M.: Stanovništvo kao činiac privrednog razvoja Jugoslavije, Nolit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd 1958.

17. *Marković, P.*: Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900–1960, *Zadružna knjiga*, Beograd 1963.

18. *Mirković, M.*: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb 1979.

19. *Mirković, M.*: Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb 1979.

20. ... Österreich-Ungarn als Agrarstaat, Sozial-und Wirtschaftshistorische Studien, Band 10., R. Oldenburg Verlag, München 1978.

21. ... Poljoprivredna enciklopedija, Sv. 2, JLZ, Zagreb MCMLXX.

22. ... Povijest hrvatskog naroda 1860–1914, Zagreb 1968.

23. *Radenić, A.*: Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV. Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd 1958.

24. *Redep, M.*: Razvoj kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije do 1918. godine, doktorska disertacija, Zagreb 1985.

25. *Rilke, D.*: Ekonomika poljoprivrede SFR Jugoslavije, Ekonomski fakultet, Osijek 1972.

26. *Serdar, V.*: Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj, u knjizi Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15–20. stoljeća, Informator, Zagreb 1984.

27. *Stipetić, V.*: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, JAZU, Zagreb 1959.

28. *Stipetić, V.*: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb 1969.

29. *Vežić, M.*: Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb 1882.

30. *Zoričić, M.*: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu, Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, knjiga II, Zagreb 1900.

31. *Zoričić, M.*: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb 1896.

M. Bojanić, Ph. D., M. Ređep, Ph. D., M. Žugaj, Ph. D.

THE OWNERSHIP STRUCTURE OF VIROVITICA COUNTY AS REVEALED FROM A LISTING OF THE EXISTING ESTATES IN 1895.

When analyzing agricultural production, ownership structure is one of the most important indicators. Changes in the size of estates illustrate the changes in economic power, as well as the tendency toward the strengthening or weakening of certain groups of estates. The ownership structure as well as the ownership relations depend on the level of the development of productive forces. The ownership structure of Virovitica County as revealed from a listing of existing states in 1895. is reviewed in this work. Djakovo, Miholjac Doljini, Našice, Slatina, Virovitica and Osijek constituted Virovitica County. In 1895, the town of Osijek was withdrawn from the County and put to territorial government.

The processes that occurred in the second half of the 19th century in Croatia and Slavonia resulted in a higher number of smaller estates. In Virovitica County these processes did not appear so strikingly as in the rest of Croatia and Slavonia. On the other hand, these exceptions did not lead to important differences regarding the statistical means in Croatia and Slavonia.